

Міністерство освіти і науки України
Національний університет «Києво-Могилянська академія»
Факультет правничих наук
Кафедра загальнотеоретичного правознавства та публічного права

Магістерська робота
освітній ступінь – магістр

на тему: «Людська гідність і її роль у розумінні прав людини»

"Human dignity and its role in understanding human rights"

Виконав: студент 2-го року навчання,

Спеціальності: 081 Право

Конюх Володимир Володимирович

e-mail: v.koniukh@ukma.edu.ua

Керівник: Заєць Анатолій Павлович, доктор
юридичних наук, професор

Рецензент_____

Магістерська робота захищена з оцінкою_____

Секретар ЕК _____

«___» _____ 2022 р.

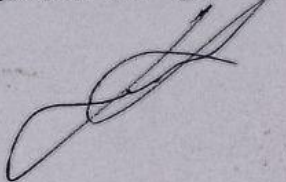

Київ—2022

Декларація академічної
добросесності студента
НаУКМА

Я, Конюх Володимир Володимирович, студент
2 року навчання магістерської програми за спеціальністю
ОВР "Право" факультету правових наук НаУКМА
підтверджую, що написана мною магістерська робота
на тему "Юрська гідність і її роль у розумінні прав людини"
відповідає вимогам академічної добросесності та не
містить порушень перелічених пунктами 3.1.1-3.1.6
Положення про академічну добросесність здобувачів освіти у
НаУКМА, зі змістом якого я ознайомлений.

14.06.2022

 Конюх В.В.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
I. ФІЛОСОФСЬКИЙ ЗМІСТ І ПРИРОДА ЛЮДСЬКОЇ ГІДНОСТІ.....	7
1.1. Поняття людської гідності, її сутність, зміст та характерні риси	7
1.2. Людська гідність у системі людських цінностей.....	17
II. ЛЮДСЬКА ГІДНІСТЬ ЯК ІНТЕЛЕКТУАЛЬНЕ ЯДРО ПРАВ ЛЮДИНИ..	22
2.1. Історія закріплення поняття людської гідності в міжнародному праві та конституціях держав світу.....	22
2.2. Зв'язок людської гідності з фундаментальними правами людини.....	28
III. ПРАВО НА ПОВАГУ ДО ЛЮДСЬКОЇ ГІДНОСТІ.....	36
3.1. Нормативна регламентація права на повагу до людської гідності у зарубіжних країнах та міжнародних актах. Міжнародний захист права на повагу до людської гідності.....	36
3.2. Конституційно-правове регулювання права на повагу до людської гідності та його захисту в Україні	44
ВИСНОВКИ	50
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	53

ВСТУП

Людська гідність належить до понять, які інтуїтивно зрозумілі кожному, однак які не просто охарактеризувати з філософської, релігійної, психологічної, моральної чи правової точки зору, а тим більше, враховуючи усі перераховані підходи одночасно. Це поняття, яке включає в себе багато складових і характеристик, кожна з яких є необхідною умовою його адекватного розуміння. Воно органічно вплетене в усю систему суспільних відносин, є точкою відліку місця людини у суспільстві і одночасно забезпечення певного рівня людської гідності визнається метою існування всієї суспільної організації [1, с. 138].

Вищеописана цитата дозволяє розпочати процес дослідження та усвідомлення явища людської гідності з досить вдалого місця. Адже з самого початку ми стикаємось з багатоаспектністю цього поняття та в одночас розуміємо його взаємозв'язок з людськими взаємовідносинами загалом.

На сьогодні домінуючою є позиція, згідно з якою людська гідність є першоджерелом, першоосновою прав людини, найвищою, основоположною цінністю в системі людських цінностей, що знаходить свій вияв як у нормах національного законодавства, так і в законодавстві зарубіжних країн та міжнародних актах з прав людини, а також у практиці Європейського суду з прав людини.

Людська гідність є проявом людської природи; вона нерозривно пов'язана з людиною, невід'ємна від неї. Гідність є абсолютною цінністю людської істоти в силу її людського походження, тобто гідність є родовим поняттям, ознакою приналежності до людського роду. Звідси випливає, що жодним чином вона не може бути ущемлена, порушена чи знецінена, оскільки в такому випадку ставиться під сумнів «людськість» людини.

Вирішення теоретичних і практичних питань, пов'язаних з визначенням категорії «людська гідність», її змісту, дослідженням різних підходів до її сутності, аналізом права на людську гідність та виділенням її є предметом наукового пошуку таких вчених, як Ю. Габермас, І. Кант, Дж. Ролз,

Ф. Фукуяма, В. Гришук, О. Гришук, С. Максимов, П. Рабінович, Р. Стефанчук, К. Цомплак та ін.

Мета і завдання дослідження. Основна мета дипломної роботи полягає у здійсненні комплексного дослідження поняття людської гідності, підходів до розуміння сутності цієї категорії, з'ясування місця людської гідності в системі людських і конституційних цінностей, проведенні аналізу нормативної регламентації права на повагу до людської гідності та встановлення ролі людської гідності у розумінні прав і свобод людини.

Відповідно до поставленої мети в роботі передбачено вирішити наступні завдання:

- надати поняття людської гідності, встановити її сутність та зміст, виявити характерні риси людської гідності, дослідити підходи до визначення її природи;
- визначити місце людської гідності в системі людських цінностей;
- дослідити історію закріплення поняття людської гідності в міжнародному праві та конституціях держав світу;
- встановити зв'язок людської гідності з фундаментальними правами людини;
- дослідити нормативну регламентацію права на повагу до людської гідності у зарубіжних країнах та міжнародних актах;
- проаналізувати способи, засоби і форми міжнародного захисту права на повагу до людської гідності;
- дослідити конституційно-правове регулювання права на повагу до людської гідності та його захисту в Україні.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, пов'язані з визначенням і забезпеченням гідності людини.

Предметом дослідження є гідність людини як морально-правова цінність у всій повноті і багатоманітності притаманних даній категорії характеристик: як першоджерело і основа прав і свобод людини; головний критерій ефективності права і держави, ціннісний орієнтир правової системи;

ідея абсолютності та недоторканності людської гідності як загально правовий принцип.

Методи дослідження. Методологічну основу роботи складає *аксіологічний метод*, який дозволяє розглядати гідність людини як цінність, встановити її місце в системі інших людських цінностей; застосування *антропологічного методу* дає можливість зробити висновки про те, що гідність є проявом людської природи, нерозривно пов'язана з людиною, сприяє усвідомленню того, що гідність притаманна людині внаслідок її людського походження, її приналежності до людського роду. *Загальнонауковий діалектичний метод* дає можливість проаналізувати категорію людської гідності у динаміці її становлення і розвитку. Використання *системного методу* дозволило визначити роль і місце людської гідності в системі людських цінностей в цілому, і її вплив на права і свободи людини зокрема. Застосування *порівняльно-правового методу* дало змогу порівняти нормативно-правову регламентацію права на повагу до гідності в зарубіжних країнах, Україні та регулювання відносин, пов'язаних з реалізацією цього права, нормами міжнародних актів. *Історичний метод* дозволяє проаналізувати генезу поняття людської гідності, історію закріплення поняття людської гідності в конституціях держав та міжнародному праві прав людини; метод тлумачення норм права дає змогу з'ясувати та роз'яснити зміст правових норм, що регулюють відносини, пов'язані з правом на повагу до людської гідності та захистом цього права.

I. ФІЛОСОФСЬКИЙ ЗМІСТ І ПРИРОДА ЛЮДСЬКОЇ ГІДНОСТІ

1.1. Поняття людської гідності, її сутність, зміст та характерні риси

Людська гідність є багатоаспектною категорією, сутність якої визначається крізь призму різноманітних позицій, категорією, яка включає в себе множинність складових. Це обумовлює відсутність єдиного, універсального, однозначного визначення людської гідності, не дивлячись на велику кількість наукових розробок у дослідженні змісту поняття гідності.

Ідея людської гідності проходить через століття і навіть тисячоліття. Звичайно, людство складається з людей, а людям належить гідність. Ця ідея лежить в основі універсалістської концепції прав людини, згідно з якою всі люди є рівними між собою. Із викладеного С. Шевчук робить висновок, що людина не може бути об'єктом здійснення державної влади, оскільки вона – універсальна цінність [3, с. 31].

Гідність можна схарактеризувати як рису притаманну людині від її народження. Платон зазначав, що кожній людині властиве відчуття необхідності, щоб визнавали її достоїнства, або ж принципи, конкретних людей чи предмети, котрі для цієї особи виступають носіями таких достоїнств. Прагнення до самоусвідомлення певної цінності у собі та потреба до визнання цієї цінності іншими є тим, що нині доречно охарактеризувати як гідність [18, с. 45]. Мислитель у своєму творі «Держава» вказує, що тімос (душа) має слугувати спільному благу. Тобто, в ідеалі тімос має керуватись саме розумом: «будь-якій людині краще бути під владою божественного і розумного начала, особливо якщо маєш його в собі як дещо своє; якщо ж цього немає, тоді нехай воно впливає ззовні, щоб за можливості між всіма нами були схожість і дружба і всі ми управлялись одним і тим началом» [57].

У Середньовіччі думку про наявність гідності людини, про пов'язаність прав людини з людською гідністю розвинув іспанський монах-єзуїт Суарес. Однозначно, ідея розумності, раціональності походить із природного права. У цьому аспекті гідність пов'язана з концепцією автономії особистості. Т. Пейн одним із перших назвав природні права правами людини, і в такому вигляді

вони увійшли до текстів сучасних конституцій. Його концепція про природну гідність людини лежить в основі сучасної доктрини прав людини [3, с. 31]. Так, Т. Пейн природними правами називав ті, які «належать людині за правом її існування». До них він відносив «усі інтелектуальні права, або право духу, а равно і право особистості досягати свого добробуту і щастя, оскільки це не утискає природних прав інших. Громадянські права – це ті, що належать людині як члену суспільства. В основу кожного громадянського права покладено право природне, що існує в індивіді» [44].

На цьому підґрунті були створені доктрини Т. Гоббса, Дж. Локка, Г. Гроція, Ш.-Л. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо щодо людської особистості, яка є самоцінною екзистенцією, мікрокосмом, на який усі повинні зважати. До того ж цінність людини обумовлена самим фактом її появи у цьому світі. Кожен повинен бачити і шанувати в одне одному особистість, влада має бачити в людині не тільки засіб, а й мету власного існування. Ці фундаментальні позиції у підсумку спричинили появу і стали основою конституцій як практичних документів, що мають на меті досягнення такої організації суспільства, за якої цінність кожної людини була б визнана і захищена [3, с. 31].

Г.В.Ф. Гегель вважав, що люди, як тварини, мають природні бажання та потреби, спрямовані назовні (їжа, пиття, житло), головною потребою є самозбереження. Але людина принципово відрізняється від тварин тим, що крім цього вона бажає, щоб її визнавали людиною, тобто істотою, що має певну гідність. Ця гідність, перш за все, проявляється в готовності людини ризикнути життям в боротьбі лише за престиж. Оскільки лише людина здатна подолати свої найглибинніші тваринні інстинкти, головний серед яких – інстинкт самозбереження заради вищих, абстрактніших принципів і цілей [18, с. 45]. За Гегелем, люди повинні «вступити в цю смертельну боротьбу за визнання, адже достовірність себе самих, що полягає в тому, щоб бути для себе, вони повинні піднести до істини в іншому і в собі самому. І тільки ризиком життя підтверджується свобода, підтверджується, що для самосвідомості не буття, не те, як воно безпосередньо виступає, не його

зануреність у простір життя є сутністю, а те, що в ньому немає нічого, що не було б для нього зникаючим моментом, – те, що воно є лише для-себе-буття. Індивід, який не ризикував життям, може бути, звісно, визнаний особистістю, але істини цієї визнаності як певної самостійної самосвідомості він не досяг» [37].

Чесць і гідність особи завжди були та й залишаються важливими морально-етичними важелями поведінки людини. Ці цінності в системі пріоритетів особи з'явилися тоді, коли вона вперше усвідомила своє «Я». З того моменту честь та гідність особи стали вагомими імпульсами вищих прагнень та здобутків. Адже людина, як член суспільства, намагалася дотримуватись усіх основних правил та принципів співжиття, з метою, щоб суспільна думка про неї, її вчинки та поведінку давала можливість їй користуватись заслуженою повагою, а значить займати належне місце у суспільстві. При цьому вказані категорії ніколи не були чимось статичним, вони знаходяться в динаміці, що пов'язано з розвитком та зміною реалій життя, суспільних відносин та уявлень про «чесне» та «безчесне». Тому, як вказує Р. Стефанчук, поняття честі, гідності та репутації є полісемантичними, і тому для усвідомлення їх діалектичної сутності важливо розглядати їх не лише з точки зору права, а й з точки позиції наук, які формують загальний світогляд: філософії, психології, соціології тощо [8, с. 7].

О. Грищук також зазначає, що поняття гідності у юридичній літературі здебільшого розглядається в сфері моральної та правової свідомості. При цьому у сфері правосвідомості поняття гідності виступає передусім як емоційне ставлення особи до всього спектру юридичних засобів і способів, за допомогою яких забезпечується закріплення правового статусу особи в суспільстві і державі: громадянство, правоздатність, права та обов'язки, гарантії прав людини, принципи правового статусу [1, с. 140].

К. Цомплак пропонує досліджувану категорію визначати як «гідність людської істоти», підкреслюючи таким чином загальні особливості всіх людей і вирізняючи людській рід загалом серед інших видів істот [9, с. 15].

О. Петришин, В. Смородинський наводять основні позиції щодо якостей та особливостей людини, які є основою її гідності:

1) подібність до Бога. Це релігійний (християнський) підхід. Оскільки Бог створив людину за своїм образом і подобою, це піднімає її над тваринами. Питання, у чому точно ця подібність до Бога, вирішується по-різному, але у будь-якому випадку – це розум і свобода волі;

2) Самоціль. І. Кант розглядає людину як істоту, що спрямована на саму себе. Саме розумність людини та автономія як наслідок цієї розумності відрізняє людину і надає їй «безцінну гідність»;

3) Проектування своїх можливостей, оскільки потреба людини робити себе такою. Якою вона хотіла та могла би бути, виділяє її серед інших живих істот [4, с. 52-53].

Останній підхід дає змогу обґрунтувати розуміння людської гідності як соціально визнаної здатності людини бути такою, якою вона хоче та може бути, навіть за умови, що ця здатність не може бути актуально реалізована.

Майже у будь-якому контексті використання терміна «гідність» стосується ознаки, засадничого морального статусу, що належить кожній людській істоті [5, с. 42].

Заслуговує на увагу й той факт, що гідна особа бажає блага не лише для себе, але й для інших. «Гідність людини, – пише П.М.Рабінович – це внутрішня оцінка особою своєї самоцінності, яка ґрунтується на об'єктивно існуючій цінності цієї людини для інших суб'єктів» [19, с. 191].

Аналіз літератури дозволяє виділити підходи до розуміння сутності людської гідності. Так, згідно з *філософським підходом*, який найбільш ґрунтовно представлений у філософії І. Канта, Дж. Ролза та Ю. Габермаса, одним з центральних елементів сучасної концепції людської гідності стало визнання об'єкту гідності самоціллю і визнання того, що об'єкт гідності не може розглядатися виключно інструментально. Так, І. Кант зазначив, що людина і взагалі будь-яка розумна істота існує як ціль сама по собі; у всіх своїх вчинках, спрямованих як на саму себе, так і на інших розумних істот, вона

завжди має розглядатись як ціль. Таким чином, на думку філософа, якщо і повинен існувати вищий практичний принцип і по відношенню до людської волі – категоричний імператив, то основою цього принципу є наступне: розумна істота існує як ціль сама по собі. Так людина необхідно уявляє собі своє власне існування; відповідно, це суб'єктивний принцип людських вчинків. Але так уявляє собі своє існування і будь-яка інша розумна істота в силу тієї ж основи розуму, яка має силу і для мене; відповідно, це є також і об'єктивним принципом. Таким чином, практичним імперативом, за висловом І. Канта, буде наступний: вчиняй так, щоб ти завжди ставився до людства і в своїй особі, і в особі будь-кого іншого так, як до цілі і ніколи не ставився б до нього лише як до засобу [12].

Дж. Ролз у «Теорії справедливості» довів, що почуття власної гідності (самоповага) є важливим первинним благом і включає два аспекти: 1) вона включає відчуття людиною власної значущості та переконання, що її концепція власного блага, життєвого плану заслуговує реалізації, а також вона користується повагою інших людей; 2) самоповага включає впевненість у власних здібностях та виконання власних намірів. Крім того, кожна особа прагне уникнути таких соціальних умов, які підривають її почуття власної гідності [20, с. 379]. Відповідно до концепції Ю. Габермаса, нормативним джерелом сучасних прав людини є ідея людської гідності. Права людини розглядаються як такі, що повинні слугувати захисту людської гідності. Це викликає самоповагу людини та визнання міжнародного статусу демократичної держави. Людська гідність розглядається як реалістична утопія, необхідною метою якої є здійснення соціальної справедливості, притаманної інститутам демократичної держави [1, с. 143]. Так, Ю. Габермас пише: «Політичний лібералізм, або лібералізм правової держави, виходить із тієї інтуїції, що окрема особа і її індивідуальний спосіб життя повинні бути захищені від зловживань з боку державної влади. Політичний лібералізм враховує, що інші політичні інститути містять у собі достатньо простору для ведення гідного способу життя, і наше політичне суспільство є у цьому сенсі

справедливим». Права людини Ю. Габермас називає «захисними покривами для приватної автономії». Розмежовуючи приватну і публічну сфери, вчений вказує, що таке розмежування визначає шляхи для основоположної інтерпретації свободи: гарантована законом свобода індивідуальної волі приватних суб'єктів права окреслює простір, сприятливий для ведення свідомого, орієнтованого на ту чи іншу концепцію блага (гідного) способу життя [38, с. 37].

Представники *теологічного підходу* (так, одним з відомих авторів християнської концепції людської гідності був Тома Аквінський) розглядають ідею людської гідності через призму християнства, яке змінило ставлення до людини, проголосивши рівність людей перед єдиним Богом, незалежно від соціального становища особи. Людська гідність виявляється у тому, що людина створена на образ і подобу Божу та наділена такими основними рисами: душею, розумом і свободною волею. Погляди Томи Аквінського у концентрованому вигляді можна сформулювати наступним чином: кожна людина наділена не лише божественною за своїм першоджерелом гідністю, а й має невід'ємне природне право на гідність; природний закон наказує поважати гідність людей; найбільш очевидною ознакою суспільного статусу особи, через яку знаходить прояв людська гідність, є свобода; метою держави є забезпечення умов для гідного існування людини; народ має «право на непокору» до тиранічної влади, яка принижує його гідність [1, с. 143]. Так, у книзі «Про правління государів» Тома Аквінський зазначає: «будь що управляється правильно, коли прямує до відповідної йому мети. Неправильно – коли до невідповідної. Сукупності же вільних і сукупності рабів відповідають різні цілі. Адже вільним є той, хто слугує причиною самому собі, а раб – той, хто є тим, ким є, через іншого. Отже, якщо сукупність вільних спрямовується правлячим до спільного блага сукупності, це буде правління правильне й праведне, яке й належить вільним. Якщо ж воно спрямовується не до спільного блага сукупності, а до особистого блага правлячого, це буде неправильне й збочене правління» [61].

Правовий підхід до розуміння сутності та змісту людської гідності розглядає людську гідність подвійно: як явище об'єктивне (антропна гідність, гідність як цінність, принцип, джерело прав людини, їх мета чи зміст) та як явище суб'єктивне (право людини) [1, с. 142].

Природничо-правова теорія розглядає гідність як наділене природою фундаментальне право людини, яке має вічну природу і покликане реалізувати її здібності у суспільстві [7, с. 277].

М. Савчин визначає гідність як принцип, що інтегрує в собі рівність і свободу, тобто примірює юридичний і моральний аспекти прав людини. Водночас, на думку вченого, він точніше передає антропологічний та соціогуманітарний виміри права, не зводячи це до конституційної декларації. Тому для країни з домінуючим юридичним позитивізмом є критично важливою чітко сформульована конституційна формула щодо зобов'язуючого характеру гідності людини для діяльності публічної влади [7, с. 276].

Френсіс Фукуяма зазначає, що основою людської гідності є внутрішнє «Я». Внутрішнє відчуття власної гідності прагне зовнішнього визнання. «Мені не достатньо самому усвідомлювати власну цінність, якщо інші не визнають її публічно або навіть гірше – ганьблять мене чи не визнають мого існування. Самоповага постає з поваги інших» [13, с. 23].

Аналіз наукової літератури дозволяє виділити характерні риси людської гідності, якими є природжений характер (природність), невід'ємність і абсолютність.

Природний характер людської гідності означає, що її неможливо від'єднати від її носія. Вона є єдиносущною з людиною, причому людина є чимось винятковим, видатним. Тому вчені доходять висновку, що гідністю людини є сама людина як найвища цінність, як приклад для інших цінностей та їх кінцеве мірило [9, с. 17].

Невід'ємність як ознака людської гідності означає, що від гідності не можна відмовитись, її не можна продати, обміняти, подарувати тощо. Тому всі договори, угоди, які навіть незначною мірою зменшують гідність, мають бути

недійсними, що знаходить своє відображення в існуванні правових норм, якими забороняються такі дії. Зокрема, йдеться про положення національного законодавства різних країн, згідно з якими вчені не можуть проводити наукові експерименти над людьми, особливо медичні, без попередньої згоди останніх.

Людська цінність, як певний абсолют базується на тій фундаментальній основі, що категорія гідності це може бути розглянута з точки зору якісної оцінки, що забезпечується ставленням до неї як до цінності та унеможливорює її позбавлення чи обмін. Також маємо концепт у якому гідність є відносною категорією, що підлягає оцінці та може бути продана або куплена. Як зазначав І. Кант, на світі все має свою ціну, за винятком гідності, яка є безцінною. Безумовний характер людської гідності виражається в міжнародному публічному праві формулою : *jus cogens* (лат. незаперечне право), яка забороняє всі форми нелюдських або таких, що принижують гідність. положень чинного законодавства, а тим більше – поводження чи покарання [9, с. 17-18].

Р. Стефанчук визначає людську гідність як самоцінність та суспільну значущість людини як біосоціодуховної істоти, що обумовлюється суспільними відносинами, які існують у державі, і така значущість не залежить від конкретної особи, її індивідуальних рис, і має бути однаковою для всіх. Гідність людини – це внутрішня оцінка особою власної цінності, що ґрунтується на моральній самосвідомості, схваленій домінуючою частиною суспільства, і готовності її захисту в будь-якій ситуації, а також очікування, виходячи з цього, поваги з боку інших [8, с. 10].

Такий самий підхід до визначення людської гідності можна помітити в Постанові Пленуму Верховного Суду від 27 лютого 2009 року № 1 «Про судову практику у справах про захист гідності та честі фізичної особи, а також ділової репутації фізичної та юридичної особи», де зазначається, що під гідністю слід розуміти визнання цінності кожної фізичної особи як унікальної біопсихосоціальної цінності, з честю пов'язується позитивна соціальна оцінка

особи в очах оточуючих, яка базується на відповідності її діянь (поведінки) загальноприйнятим у суспільстві уявленням про добро і зло [10].

О. Грищук пропонує розглядати людську гідність у двох аспектах: як об'єктивне явище (антропна гідність, гідність як принцип, як людську і конституційну цінність, як джерело прав людини, їх мета чи зміст) і розглядає її через зв'язок із системою прав і свобод людини [2, с. 19], і людська гідність як суб'єктивне явище (гідність особи), що представляє собою внутрішню оцінку людиною самої себе, визнання нею своєї власної цінності [2, с. 21].

Коли йдеться про гідність кожної конкретної людини, то слід мати на увазі, перш за все, самооцінку особи, яка представляє собою міркування людини про наявність у неї тих чи інших характеристик, властивостей, співвідношення себе з певним сприйнятим у суспільстві еталоном, мірилом.

Стрижнем, центральним компонентом самосвідомості є самооцінка, тобто усвідомлення людиною себе як особистості: своєї діяльності як члена суспільства, поведінки, взаємовідносин з іншими суб'єктами, рис характеру, вчинків, їх мотивів, цілей, розумових, фізичних, моральних та інших якостей [2, с. 21].

Р. Стефанчук у структурі гідності виокремлює наступні компоненти: а) суб'єктивна (індивідуальна) сторона (гідність окремої людини), яка виражається в усвідомленні власної гідності особистості, що обумовлюється можливістю людини відображати не лише об'єктивний світ, а й знайти себе в цьому світі, визначити своє місце і роль у ньому. Саме ця сторона виконує мотивувальну функцію в поведінці особи [8, с. 10];

б) об'єктивна (соціальна) сторона (людська гідність), яка визначається існуючим суспільними відносинами та не залежить від конкретної людини, виступає як моральна цінність та значущість особи в суспільстві. Іншими словами, людина наділена певною об'єктивною гідністю вже тільки внаслідок того, що вона є біологічною істотою. Тому деякі автори об'єктивний аспект гідності називають людською гідністю, безвідносно до індивідуальних

характеристик особи, її соціального статусу тощо[8. С. 10-11]; в) суб'єкт (носій гідності); г) об'єкт (зміст, змістовна сторона) гідності [8, с. 10].

На відокремленні понять «гідність людини» та «людська гідність», виходячи з виділення суб'єктивного та об'єктивного аспектів, акцентує й В. Грищук, який зазначає, що у філософсько-правовій літературі розрізняють два поняття: «людська гідність» і «гідність людини». Людська гідність виражає самоцінність і суспільну значущість людини, що визначається наявними суспільними відносинами, загальносуспільними уявленнями про такі ціннісні категорії, як свобода, справедливість, рівність. Джерелом людської гідності є не позитивне, а природне право, тому вона наділена абсолютним характером – наддержавність, незалежність від особливостей правового регулювання державою прав, свобод і обов'язків особи. Людська гідність, як суб'єктивне право, належить кожній людині однаковою мірою. Вона, як цінність є нормативною основою, тлумачним принципом для визначення прав, свобод та обов'язків людини. Гідність, за своїм сутнісним проявом, має два нормативних критерії: а) позитивний – суб'єктивність (автономія) людини і б) негативний – заборона поводитись з людиною в такий спосіб, що заперечує її людську гідність [6, с. 99].

Отже, людську гідність можна визначити як внутрішню самооцінку особистості, усвідомлення нею своїх особистих якостей, здібностей, світогляду і своєї суспільної значущості.

При цьому людська гідність має подвійну природу: з одного боку, згідно з об'єктивістським підходом, гідність є властивістю людського роду, всього людства, введеною в абсолют, сукупністю певних орієнтирів, соціальних і правових можливостей; з іншого, суб'єктивістського підходу, коли йдеться про гідність кожної конкретної особи, гідність є самоцінністю людини, її повагою до себе. Гідність представляє собою не лише оцінку відповідності своєї особистості і своїх вчинків моральним нормам, але, перш за все, відчуття своєї цінності як людини в цілому (людська гідність) і як конкретної особи (гідність людини).

1.2. Людська гідність у системі людських цінностей

Для визначення місця, ролі і значення людської гідності в системі людських цінностей слід коротко охарактеризувати цю категорію та окреслити перелік цих цінностей.

Зважаючи на високу роль цінностей у людському житті, аксіологія як наука про цінності входить до основних розділів філософії права. В першу чергу, цінності розглядаються як результат багатовікового соціального досвіду, досягнення суспільства, світоглядних принципів, уявлень та розуміння людини, що є еталоном, ідеалом, належним. Соціальність цінностей яскраво підкреслює те, що погляди на цінність змінювались впродовж багатьох століть разом зі зміною соціально-економічного устрою суспільства, ідеології та інших чинників. З іншого боку, для конкретної людини соціальні цінності стають власними в результаті її розвитку та включення в соціальну реальність. Таким чином, феномен цінності характеризується як соціальною, так і особистісною складовою [15, с. 19].

Цінність визначається як категорія, що позначає позитивну чи негативну значущість явищ або предметів. Така значущість надається у співвіднесенні об'єкту з образом належного. Основні визначення цінності складаються через поняття значущості. Права людини, разом зі справедливістю, рівністю, верховенством права, демократією відносять до правових цінностей. При цьому вони не перестають бути суспільними і індивідуальними цінностями, елементами морально-етичних переконань. Зокрема, для уникнення та подолання деформацій правосвідомості великого значення набуває виховання ціннісного ставлення до права і таких його окремих проявів, як права людини. Усвідомлення та підтримка прав людини як цінностей робить людину небайдужою до того, що вони проголошують і захищають. Крім того, права людини є одночасно і цінністю, і засобом опосередкування цінностей, таких, як свобода, справедливість, гідність.

Виходячи з визначення цінностей як духовних і матеріальних об'єктів, що володіють позитивною або негативною значущістю, можна констатувати,

що права людини належать до духовних (нематеріальних), з позитивною значущістю цінностей.

Якщо проаналізувати зв'язок таких людських цінностей, як гідність і права людини, можна констатувати, що цінність прав людини виражається в тому числі й у тому, що права людини забезпечують гідність, а також безпосередньо впливають на виховання гідності та самоповаги людини. Права людини не лише визнають та підтримують ідею гідності, але й виховують не тільки почуття власної гідності, а також повагу однієї людини до іншої [14, с. 33-34].

Підкреслюючи взаємний зв'язок людської гідності і таких людських цінностей, як свобода і права людини, О. Грищук зазначає, що зміст людської гідності у будь-які часи становила міра свободи людини у суспільстві, тобто її можливості й права, в той час як кількість, зміст і обсяг цих прав постійно змінювались і продовжують змінюватись із розвитком суспільства [2, с. 14].

Людська гідність як соціальна цінність є точкою відліку місця людини у суспільстві, а забезпечення певного рівня людської гідності визнається сьогодні метою існування всієї суспільної організації. Такий фундаментальний характер людської гідності пояснюється її взаємозв'язком з правами людини, зокрема, її джерельним характером щодо прав і свобод [11, с. 167]. На такому ж характері людської гідності стосовно прав і свобод особи наголошує й О. Батанов, вказуючи, що «гідність людини – це основоположне джерело розуміння, реалізації та захисту прав людини, закріплених в Конституції і законах України, а також більшості міжнародно-правових документів» [21, с. 23].

Людська гідність як конституційна цінність є фактором, який об'єднує права людини в єдине ціле, що забезпечує їх нормативну єдність. Остання виражається трьома способами: по-перше, цінність людської гідності слугує нормативною базою конституційних прав, викладених у конституції; по-друге, слугує тлумачним принципом для визначення обсягу конституційних прав, включаючи право на гідність людини; по-третє, значення людської

гідності відіграє важливу роль у визначенні пропорційності статуту, що обмежує конституційне право [2, с. 20].

Людська гідність є фундаментальною цінністю, яка, з одного боку, обумовлює всю систему прав і свобод людини, а з іншого – реалізація прав людини є умовою, за якої є можливим гідне існування людини.

До основних аспектів, що дозволяють тлумачити людську гідність як інтегративну категорію, яка визначає, наскільки існування людини в конкретному соціумі відповідає її природі та високому призначенню в світі, можна віднести: свободу, яка представляє собою можливість діяти відповідно до власної волі; достатній життєвий рівень, який забезпечує гідне існування людини; можливість формування власного світогляду та духовного світу; захищеність людини від будь-яких посягань [3, с. 29].

Як вже зазначалось, у сфері правосвідомості поняття гідності виступає передусім як емоційне ставлення особи до всього спектру юридичних засобів і способів, за допомогою яких забезпечується закріплення правового статусу особи в суспільстві і державі: громадянство, правоздатність, права та обов'язки, гарантії прав людини, принципи правового статусу. Ідея гідності в цій сфері виступає стрижнем, ядром, орієнтуючи особу на вірний вибір моделі поведінки, на самостійність і вільне визначення власних вчинків, свого місця в суспільстві і державі [1, с. 140].

Крім прав людини, до людських цінностей частіше за все відносять свободу, рівність, справедливість, які знаходяться у взаємозв'язку.

Як вказує Дж. Ролз, «справедливість – найбільша чеснота суспільних інститутів. Кожна особистість володіє заснованою на справедливості недоторканністю, яка не може бути порушена навіть процвітаючим суспільством. Виходячи з цього, справедливість не може допустити, щоб втрата свободи одними була виправдана більшими благами інших. Неприпустимо, щоб втрати, які вимушено зазнає меншість, переважали більшою кількістю переваг, якими насолоджується більшість. Отже, у справедливому суспільстві мають бути встановлені свободи громадян, а права,

які гарантуються справедливістю, не повинні бути предметом політичних торгів або калькуляції політичних інтересів» [20, с. 12].

Проаналізувавши різні втілення ідеї справедливості, можна встановити загальний принцип, згідно з яким люди стосовно одне одного мають право на певний відносний стан рівності, або загальним і безумовним моментом усіх сучасних концепцій справедливості є ідея прав людини, тобто визнання однакового ставлення до людей і відмова від привілеїв та імунітетів, пов'язаних з національними і релігійними ознаками, або нерівності, на основі якої розподіляються блага. Саме образ людини багато в чому визначає вибір концепції справедливості. Сучасні її концепції містять у собі образ людини як істоти, що здатна до вдосконалення, тобто гідної, так й істоти автономної, тобто розумної і здатної до самообмеження. Тому найбільш прийнятним буде такий принцип справедливості, який зможе забезпечити найкращі умови для самореалізації автономії особистості, її гідності, міру співвідношення свободи і рівності [22, с. 172].

Якщо говорити про співвідношення людської гідності і свободи, то, як вказує Крістіан Цомпак, найчастіша помилка, пов'язана з людською гідністю, стосується її співвідношення зі свободою особистості, коли ставиться знак рівності між гідністю людини і свободою її волі або самовизначення. Між цими двома поняттями існує безсумнівний родинний зв'язок або навіть взаємообумовленість. Однак це не означає, що в разі протидії свободи і гідності перша повинна переважати, що заперечувало б саму сутність людської гідності, адже навіть мінімальне порівняння гідності, на думку вчених, ставить під сумнів її абсолютне значення [9, с. 18].

На відміну від гідності, свобода людини може бути обмежена в певних випадках. Так, стаття 5 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод містить перелік випадків, коли особа може бути правомірно позбавлена свободи.

В той же час поняття людської гідності неможливо зрозуміти без її свободи. Свобода породжує визнання свободи іншої людини, тоді як розгляд

гідності іншої людини означає щось більш важливе, що накладає обов'язок на державу здійснювати певні позитивні дії задля гарантування та захисту гідності людини. Гідність є ширшим поняттям, ніж свобода [9, с. 18].

Основними елементами, необхідними для реалізації і захисту людської гідності, є наступні: джерелом людської гідності є природне право; принцип людської гідності непорушний; гідність повинна належати кожній особі в тій самій мірі; людська гідність не може розглядатись лише як одне з багатьох прав людини; сутністю людської гідності є автономія людини; заборона ставити людину в такі ситуації або поводитись таким чином, що може заперечувати її гідність [11, с. 167].

Загалом людську гідність слід розуміти як самоцінність і значущість людини в суспільстві, яка визначається рівнем відносин, що склались у суспільстві, загальним уявленням про справедливість, рівність та свободу, виступає джерелом прав і свобод людини [11, с. 167].

Таким чином, людська гідність посідає визначальне місце у системі людських цінностей. Будучи ядром кожного права особи, формує уявлення про людину як унікальну самовизначену істоту, її роль і значення в суспільстві та взаємовідносини з державою, формує повагу до її внутрішнього світу. З іншого боку, право на повагу до людської гідності кореспондує визнанню людини найвищою соціальною цінністю, що унеможливорює тлумачення її інструментально, як об'єкт державної волі [11, с. 168].

Р. Стефанчук також зазначає, що людська гідність є визначальною для всіх інших соціальних, а також правових цінностей, зокрема свободи, справедливості та формальної рівності. Крім цього, вона є підґрунтям, джерелом природного права [8, с. 240].

Можна зробити висновок, що поняття гідності обумовлює всі вищенаведені цінності (свободу, справедливість та рівність) а тому його і можна через них визначити, і безумовно воно є першоджерелом такої цінності, як права людини.

II. ЛЮДСЬКА ГІДНІСТЬ ЯК ІНТЕЛЕКТУАЛЬНЕ ЯДРО ПРАВ ЛЮДИНИ

2.1. Історія закріплення поняття людської гідності в міжнародному праві та конституціях держав світу

Розвиток ідеї людської гідності у всі часи був онтологічно пов'язаний із людиною та її правами. Людська гідність розглядалась як прояв духовного начала людини, її природи, а тому визначалась підґрунтям природного права. Вже в епоху Античності людська гідність пов'язувалась із правосуб'єктністю людини і включала в себе дві складові: гідність особи як члена співтовариства та гідність громадянина, що вело до утвердження самоцінності людини як такої, незалежно від її соціального статусу.

Започатковані античними філософами ідеї про зв'язок справедливості і права, про суспільне життя особи як одну з основних умов реалізації нею свободи, роль сім'ї в державі і суспільстві, набули нового глибинного змісту в контексті християнської духовності. Християнство здійснило переворот у ставленні до людини, проголосивши рівність людей перед єдиним Богом, незалежно від соціального становища і національності. Як зазначає Ф. Фукуяма, у християнській традиції внутрішнє «Я» було джерелом перворідного гріха, але водночас і осередком морального вибору, за допомогою якого можна подолати гріх. В основі гідності лежала здатність вірянина підпорядковуватися силі-силенній моральних законів, які стосувались сім'ї, стосунків із сусідами і правителями, ціною відмови від внутрішніх гріховних бажань. З розмиванням спільного морального горизонту, сформованого в західних країнах спільною релігією, гідність уже могла належати не тільки тим, хто дотримувався християнських моральних законів [13, с. 94].

Характерною особливістю розуміння гідності в епоху Нового часу стала моральна реабілітація людини, обґрунтування її суверенності як морального суб'єкта і утвердження її прав. Епоха характеризувалась

зростанням самосвідомості націй, революційними проявами. Виникла нова політична сила – буржуазія, яка активно відстоювала прогресивні на той час ідеї свободи, рівності, цінності нації та республіки. Мірилом гідності людини все більш ставали не стільки такі критерії, як місце та умови народження, скільки приналежність до людського роду в цілому. Збільшувались вимоги до засобів і способів гарантування та захисту гідності з боку держави, починається більш повне визначення загальних характерних рис та ознак гідності людини, а також виділення та закріплення прав людини першого покоління, які представляють собою індивідуальні громадянські (особисті) та політичні права, гарантування індивідуальної свободи [16, с. 281-282].

Перші конституції, які й закріпили вищевказані права, які сьогодні ми відносимо до прав першого покоління, в тому числі й природне право на повагу до людської гідності, з'являються саме в епоху буржуазних революцій. Такою є, наприклад, Конституція Франції 1791 року, яка ґрунтується на положеннях Декларації прав і свобод людини і громадянина 1789 року, що є надбанням Великої Французької революції.

Протягом XIX століття розуміння гідності розвивалось у двох напрямках: у бік ліберального індивідуалізму, який зрештою став невід'ємною частиною політичних прав у сучасних ліберальних демократіях, і в бік колективних ідентичностей, які визначає національність або релігія. Звертаючись до індивідуалістичних підходів, Ф. Фукуяма вказує, що в північній Америці та Європі політичні системи поступово надавали права дедалі ширшому колу осіб, і в такий спосіб відбувалась демократизація гідності [13, с. 93].

Як вказує О. Водянніков, хоча ідея людської гідності має тривалу історію в європейській релігійній думці, появою в конституційному тексті вона завдячує енцикліці Папи Пія XI «*Divini Redemptoris*», в якій формулюється ідея соціальної справедливості, в основі якої лежить вже не колектив чи громада, а особа. Така переорієнтація гідності в католицькій політичній доктрині з колективної кваліфікації (гідність певних спільнот

людей) на індивідуальну (гідність людини) стала тим важливим інструментом, що проклав дорогу поняттю гідності людини до конституційної доктрини і практики, а саме сприяв появі цього терміна в преамбулі Конституції Ірландії 1937 р. [5, с. 53].

О. Водянніков робить висновок, що термін «гідність» у конституційних текстах починає з'являтися лише наприкінці 30-40-х років ХХ століття й отримує остаточне закріплення в конституційно-правовій доктрині лише у повоєнний період [5, с. 53].

Сучасна система захисту людської гідності та прав людини бере початок з утворення Організації Об'єднаних Націй, у преамбулі Статуту якої йдеться про рішуче прагнення утвердити віру в основні права людини та гідність і цінність особи [2, с. 22]. Про це говорить і Б. Дучак, вказуючи, що сучасний підхід до людської гідності в більшості демократичних країн багато в чому оснований на природно-правових поглядах Дж. Локка. Більше того, навіть сучасна система захисту прав людини, яка бере свій початок з утворення Організації Об'єднаних Націй (1945 рік), ґрунтується значною мірою на таких самих поглядах. Саме після Другої світової війни виявилась нагальна потреба легалізувати у спеціальному акті, схваленому світовим співтовариством, базисні ідеї та ключові принципи доктрини природного права і нормативні положення, що з неї випливають [23, с. 49].

Таким документом, який був прийнятий Генеральною асамблеєю ООН у 1948 р., стала Загальна декларація прав людини, в тексті якої категорія «людська гідність» зустрічається неодноразово. Так, наприклад, у преамбулі Декларації вказано: «Беручи до уваги, що визнання гідності, притаманної всім членам людської сім'ї та рівних і невід'ємних прав, є основою свободи, справедливості та загального миру у всьому світі, приймається Декларація», наголошується, що «народи Об'єднаних Націй підтвердили свою віру в основні права людини та гідність і цінність людської особи». У статті 1 Загальної декларації прав людини вказується, що «всі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності і правах» [24].

Якщо звернутися до підготовчих документів, які були складені учасниками процесу з розробки тексту Загальної декларації, можна знайти відсилання до людської гідності як основи усіх природних прав людини. Одні делегації надавали гідності значення базису, основи, невід’ємної передумови прав людини; інші – бачили її в основі рівності всіх людей, а тому – рівності в їх правах [23, с. 49].

Після включення ідеї людської гідності до преамбули Статуту ООН та Загальної декларації прав людини це поняття з’явилося у текстах конституцій низки європейських країн. Така конституціоналізація людської гідності у національних правових системах європейських держав відбувалася двома хвилями: перша – у 1970-х рр. після падіння авторитарних режимів у Греції, Іспанії, Португалії; друга – у 1990-х р. після транзиту до демократії країн колишнього соціалістичного табору [28, с. 215].

Міжнародна система захисту прав людини дістала подальший розвиток у створенні регіональних, зокрема європейських, правозахисних механізмів. Рада Європи, Європейський Союз і Організація з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ) – це ті три організації, які намагаються встановити в Європі демократичну та економічну стабільність, без якої неможливий ефективний захист прав людини. При цьому цінність Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод полягає не лише у закріпленні прав та свобод людини, людської гідності, а, здебільшого, у механізмі їх впровадження і захисту, визначальне місце в якому посідає Європейський суд з прав людини. Оскільки реакція країн-учасниць на рішення Суду щодо них проявляється в тому числі й у внесенні змін до національного законодавства та у вдосконаленні правозастосовної діяльності, то саме рішення Суду можна вважати визначальним засобом захисту людської гідності та прав людини у рамках Ради Європи [23, с. 50].

Якщо говорити про закріплення людської гідності у конституціях держав світу, то на особливу увагу заслуговує розгляд та аналіз історичних умов та причин регламентації цієї категорії як цінності на рівні Конституції в

Основному Законі Федеративної Республіки Німеччини (ФРН). У літературі вказується на доктрину Федерального Конституційного Суду ФРН, згідно з якою «система цінностей, що ґрунтується на гідності людської особистості, що розвивається вільно в соціальній спільноті, та на її гідності, має розглядатися як вихідна конституційна основа для всіх інших сфер права; законодавство, виконавча влада та судові установи мають дотримуватись і керуватися нею». Цей підхід, сприйнятий майже всіма конституційними демократіями світу, виходить із розуміння людської гідності як джерела інших конституційних прав і свобод [5, с. 51]. На цьому наголошує й О. Бориславська, вказуючи, що трактування Федеральним Конституційним Судом людської гідності як найвищої юридичної цінності основного Закону ФРН призвело до формування її пріоритету у відношенні до інших прав і свобод, передусім – свободи вираження, а також приватності та ін. Переосмислення природи права, філософії прав людини, цінностей права та конституції після Другої світової війни відбувалося як у самій Німеччині, яка пережила Нюрнберзький процес, так і на міжнародному та загальноєвропейському рівнях. Тому ціннісно-орієнтований підхід до людської гідності, застосовуваний німецьким Конституційним Судом, досить широко отримав поширення на Європейському континенті [28, с. 217].

Концепція людської гідності дала розробникам Конституції ФРН ключ до вирішення питання щодо встановлення запобіжників проти мажоритарного фатума демократії. Автори тексту Основного Закону ФРН вважали, що відповідні запобіжники мають бути вбудовані у конституційний текст [5, с. 51]. Виникнення сучасного конституційного поняття людської гідності стало наслідком несприйняття і заперечення екстремізму комуністичних і нацистських режимів [5, с. 53].

Для людського соціуму є природнім усвідомлена реакція на суспільні потрясіння (катаклізми), яка проявляється у доктринальних філософських і соціальних поглядах на відповідні явища і навіть відображається в усталених нормативних приписах. На такому зламі опинилося після Другої світової війни

німецьке суспільство, яке, завдяки оприлюдненню системної інформації про жахливі злочини націонал-соціалістичного режиму, що з волі того ж німецького народу панував понад 10 років у колись цивілізованій Німеччині, почало усвідомлювати власну вину за природу злочинів їх колишньої влади. Такою філософською і правовою реакцією стали положення Основного Закону ФРН, який було прийнято в 1949 році. Розділ 1 «Основоположні права» став візитівкою цього післявоєнного акта. А приписи статті 1 щодо недоторканності людської гідності, невідчужуваності прав людини як основи будь-якої людської спільноти, миру і справедливості у світі, їх обов'язковості для влади як безпосередньо діючого права стали висхідними принципами існування німецького суспільства і держави [17, с. 58].

В. Шишкін при розгляді питання щодо хронології закріплення в конституційних текстах людської гідності пропонує повернутись до співвідношення понять «людська гідність» і «гідність людства», про яке йшлося у попередніх параграфах. Так, дослідник вказує, що, якщо «гідність людини» як індивідуалізоване ставлення до людини з боку влади і суспільства стало певною цінністю американської та французької революцій ХУІІІ ст. і знайшло нормативне відображення у Біллі про права та у Декларації прав людини і громадянина, то ставлення до гідності людства загалом як до колективної сукупності людей ще тоді не заволоділо розумом більшості. Лише колосальні людські жертви і жахіття двох світових воєн ХХ ст. та особливо вкрай цинічне ставлення до життя та гідності людини з боку тих, хто уособлював тоталітарні режими країн-агресорів у Другій світовій війні, актуально загострили питання гідності людства, якщо потурається гідність людини [17, с. 59].

Таким чином, гідність людини можна охарактеризувати як фундаментальний принцип і у міжнародному праві з прав людини, так і конституційного права багатьох країн із другої половини ХХ століття. Це найбільш абсолютний матеріальний принцип у всіх конституціях, які визнали його. Суттєвий вплив на закріплення поняття людської гідності в міжнародних

актах і конституційних актах зарубіжних держав у XX столітті здійснило встановлення (а згодом – падіння) авторитарних режимів у значній кількості європейських держав у першій половині XX століття та події Другої світової війни.

2.2. Зв'язок людської гідності з фундаментальними правами людини

Людська гідність як явище об'єктивне (антропна гідність, гідність як цінність, принцип, джерело прав людини, їх мета чи зміст) розглядається через взаємозв'язок з системою прав і свобод людини. Щоб пояснити природу цього зв'язку, О. Грищук застосовує порівняння гідності людини з деревом, «гілками якого є права людини. Гідність людини пульсує у правах людини, а це означає, що вона є найглибшою причиною їх захисту» [1, с. 144].

Це порівняння сприяє усвідомленню явища людської гідності поза рамками правового поля. Саме висвітлення ознаки природного походження, як антиподу до позитивного право сприйняття, допомагає зрозуміти першопричинний характер феномену людської гідності для усвідомлення прав людини.

На нерозривному зв'язку людської гідності з правами людини наголошує багато вчених. Так, людська гідність, на думку С. Шевчука, виступає певною універсальною правосуб'єктністю людини бути носієм конституційних прав і свобод. Якщо немає людської гідності, то немає ефективної реалізації, взагалі немає конституційних прав і свобод, або ж вони є, однак залишаються номінальними і не мають жодного юридичного ефекту [3, с. 30].

О. Грищук нормативним джерелом сучасних прав людини називає ідею людської гідності. Права людини вчена розглядає як такі, що повинні слугувати захисту людської гідності. Це викликає самоповагу людини та соціальне визнання міжнародного статусу демократичної держави. Людська гідність розглядається як реалістична утопія, необхідною метою якої є

здійснення соціальної справедливості, притаманної інститутам демократичної держави [25, с. 100].

О. Бориславська, розглядаючи людську гідність, вказує, що у доктрині конституціоналізму ця категорія найчастіше розглядається в різних аспектах: як цінність та суб'єктивне право, якому кореспондує відповідний обов'язок публічної влади; як джерело конституційних прав і свобод; як принцип тлумачення для з'ясування ступеня захисту, якого потребують ті чи інші конституційні права; як критерій обмежень щодо змісту конституційних змін; як стандарт, що має враховуватись при обмеженні прав людини [28, с. 215]. Тобто дослідниця, говорячи про співвідношення прав і свобод людини з людською гідністю, також вказує на джерельну природу гідності по відношенню до прав особи.

Людська гідність як об'єктивне явище розглядається через взаємозв'язок із системою прав і свобод людини [11, с. 167].

Перед тим, як розглядати зв'язок людської гідності з фундаментальними правами, слід звернути увагу на розуміння фундаментальних прав, щодо якого зустрічаються різні позиції (інколи до фундаментальних відносять лише деякі з прав людини (право на життя, недоторканність особи), переважно прийнято вважати, що фундаментальними правами є саме права людини в тому їх розумінні, яке було сформульоване в епоху Просвітництва, тобто права, що впливають з невідчужуваних властивостей людської особистості – її гідності і свободи. Вони не даровані державою, а належать людині від народження, є її іманентною властивістю, впливають із самої людської природи. Як вказує М. Козюбра, фундаментальні права – це по суті елементарні передумови гідного людського існування [31, с. 52].

Як вже зазначалось, людська гідність є основою, першоджерелом всіх прав людини. Перш за все, простежимо взаємозв'язок людської гідності з таким фундаментальним, основоположним, природним правом людини, як право на життя, яке закріплено як у всіх найважливіших міжнародно-правових

актах в сфері прав людини, так і є атрибутом майже будь-якої сучасної конституції. Це пояснюється тим, що для більшості держав самоочевидною є особлива важливість забезпечення захисту права на життя, оскільки всі інші права мають цінність допоки є жива людина, що може їх реалізувати.

Характерним для деяких зарубіжних конституцій є комплексне закріплення разом із правом людини на життя низки інших прав в одній статті. Так, згідно зі ст. 15 Конституції Іспанії, всі мають право на життя, на фізичну і моральну недоторканність, і нікого не може бути в жодному разі піддано катуванню або нелюдському чи такому, що принижує гідність, поводженню. Цілком зрозуміло, що таке «об'єднання» певних прав у групи свідчить про усвідомлення нормотворцем існуючих зв'язків між ними та додатково підтверджує їх взаємопов'язаність і взаємозалежність. Згідно зі ст. 23 Конституції Бельгії кожен має право вести життя, яке б відповідало людській гідності. У цій статті йдеться і про забезпечення шляхом гарантування економічних, соціальних та культурних прав можливості ведення такого життя. Деякі з цих прав прямо наведено у зазначеній статті, а саме: право на працю і вільний вибір професійної діяльності; право на справедливі умови праці і винагороду, а також право на інформацію, консультацію і колективні переговори; право на соціальне страхування, охорону здоров'я, соціальну, медичну та юридичну допомогу; право на гідне житло; право на здорове навколишнє середовище; право на культурне і соціальне процвітання [29, с. 66-67].

Існування та реалізація прав людини залежить від початкового існування самого життя. Отже, можна цілком упевнено говорити про першочергове значення захисту життя людини та, як наслідок, про особливе місце права людини на життя у системі прав людини. У сучасних умовах це право розглядається не лише як право на примітивне біологічне існування, а й насамперед як право на гідне існування людини, яка має реальні гарантії забезпечення й інших прав, тісно пов'язаних із правом на життя [29, с. 66-67].

Вирішуючи питання про відповідність статті 27 Конституції України положень Кримінального кодексу України, що передбачали смертну кару як вид покарання, Конституційний Суд України у рішенні від 29.12.1999 р. (справа про смертну кару), визнаючи смертну кару такою, що не відповідає положенням статті 27, яка гарантує невід'ємне право на життя, виходить з того, що застосування смертної кари суперечить і праву на повагу до людської гідності. Так, у рішенні вказується, що «смертна кара як вид покарання суперечить також статті 28 Конституції України, відповідно до якої «ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському, або такому, що принижує його гідність, поводженню чи покаранню». Наведене дає підстави для висновку, що невід'ємне право кожної людини на життя нерозривно поєднано з її правом на людську гідність. Як основні права людини вони зумовлюють можливість реалізації всіх інших прав і свобод людини і громадянина і не можуть бути ні обмежені, ні скасовані [30].

Питання людської гідності актуалізуються з появою прав четвертого покоління, що пов'язані зі стрімким розвитком науки і техніки, появою нових суспільних відносин, перш за все, йдеться про так звані соматичні права, пов'язані з можливістю розпоряджатись власним тілом. У зв'язку з цим можна, наприклад, звернути увагу на таке новітнє право, як право на клонування. Якщо законодавством багатьох країн, в тому числі й України, передбачена можливість здійснення клонування органів (терапевтичне клонування), то проведення репродуктивного клонування заборонене законодавством всіх держав світу, а також міжнародними організаціями. В Україні це Закон України «Про заборону репродуктивного клонування людини», який повністю відповідає Конвенції про захист прав людини і гідності людської істоти у зв'язку з використанням досягнень біології та медицини, що стосується заборони клонування людських істот, стаття 1 Додаткового протоколу до якої містить положення про те, що з метою забезпечення захисту гідності та індивідуальності кожної особи, забороняється будь-яке втручання з ціллю створення людської істоти,

генетично ідентичної іншій людській істоті, живій чи померлій [32]. На цьому наголошується і в ст. 11 Загальної декларації про геном людини і прав людини: «не допускається практика, що суперечить людській гідності, така, як практика клонування з метою відтворення людської істоти [33].

Слід звернути увагу на зв'язок людської гідності з правом людини на вільний розвиток своєї особистості. Декларація про право на розвиток називає це право невід'ємним правом людини, завдяки якому кожна людина і всі народи мають право брати участь у такому економічному, соціальному, культурному і політичному розвитку, за якого можуть бути повністю здійснені всі права людини і основоположні свободи, а також сприяти йому і користуватись його благами [59]. При вирішенні питання про взаємозв'язок вказаних прав слід виходити з позиції, висловленої Михайлом Савчиним, що сутнісний зміст гідності людини складають можливість індивіда самоідентифікуватися, самовиражатися та вільно розвиватися як особистості у всіх її проявах [60, с. 110].

Міжнародні акти виходять з того, що «усі права людини випливають із властивої людській природі гідності [34], передбачають, що людина може здійснювати соціальні, економічні та культурні права і право на соціальне забезпечення для підтримання гідності людини та вільного її розвитку [35], таким чином акцентуючи на взаємозв'язку основних прав людини з людською гідністю, на вихідному значенні людської гідності для прав людини.

Слід погодитись, що виведення прав людини із людської гідності свідчить «про визнання цієї властивості особи фундаментальним джерелом усіх її прав, а також про поступове зростання значення і ролі принципу гуманізму в числі інших засад сучасного інституту прав людини. Специфіка саме цього принципу полягає також у тому, що він підкреслює спрямованість інституту прав людини на створення умов для забезпечення індивідуальної унікальності кожного окремого людського буття, існування» [25, с. 103]. Людська гідність – це загальна конституційна цінність, яка є джерелом, основою та принципом всього конституційного ладу. Це базова норма в

логічному, онтологічному та герменевтичному сенсах. Тому не лише інші принципи, на яких будується конституційно-правовий статус особи, вся система прав і свобод, а й окремі конкретні права та свободи повинні тлумачитися через призму принципу гідності й повинні використовуватися таким чином, щоб забезпечити його реалізацію (що впливає з конституційного визначення гідності як джерела свободи та прав людини та громадянина), але також усі інші норми, принципи та цінності, що містяться в конституції, повинні тлумачитися та застосовуватися відповідно до принципу гідності [25, с. 101].

Якщо звернутись до Хартії основних прав ЄС, яка у 2009 році отримала обов'язкову юридичну силу на рівні установчих договорів ЄС, то можна помітити, по-перше, що ЄС ґрунтується на неподільних і загальних цінностях, якими визначаються гідність людини, свобода, рівність і солідарність; а по-друге, що викладення прав людини у Хартії відбувається саме відповідно до ціннісного розуміння, а не до поділу на покоління або особисті, політичні, соціальні тощо права. Вони згруповані у розділи, названі таким чином: 1. Гідність (недоторканність гідності та повага до неї, право на життя, право на особисту недоторканність і цілісність, заборона катувань або нелюдського чи такого, що принижує гідність, поводження або покарання, заборона рабства і примусової праці. 2. Свобода (право на свободу і безпеку, право на повагу до приватного і сімейного життя, право на захист особистих даних) тощо [14, с. 132-133].

Таким чином, можемо помітити, що автори Хартії, виходячи з того, що права людини особливо підкреслюють нерозривну, органічну єдність людської гідності і певного кола природних прав.

На думку, В. Ковальчука, пріоритетне місце щодо таких прав, як право на життя, право на свободу совісті та віросповідання, право на власність тощо, займає людська гідність – цінність, яка є ідентифікуючою ознакою людини і джерело всіх інших основоположних прав. Здоровий глузд і набуті людством знання доводять, що людина як жива істота, яка наділена розумом та волею, є

найдосконалішим витвором Природи, і саме цим визначається її цінність. Тому гідність людини, її життя і здоров'я потребують охорони і захисту не тому, що людина є цінною і корисною для суспільства, а перш за все тому, що вона сама є самодостатньою цінністю [36, с. 149-150].

Загалом гідність людини можна висвітлити як фундаментальну категорію чи принцип і у міжнародному праві прав людини і конституційному праві великої кількості країн починаючи з другої половини XX століття. Гідність виступає найбільшим абсолютним матеріальним принципом у всіх конституціях, які визнали його.

Принцип людської гідності у функціонуванні правової системи виражається через визнання за людиною статусу суб'єкта права як носія невід'ємних прав і обов'язків. Саме визнання за людиною статусу суб'єкта права підтверджує визнання за нею людської гідності: людина має права і обов'язки, а тому й може будувати своє життя, проектуючи життєві проєкти та здійснюючи їх. У такому аспекті людська гідність розглядається як основа прав людини. Таким чином, з одного боку, усі права людини випливають із визнання її гідності, а з іншого – інститут прав людини слугує оптимальною формою втілення і захисту гідності особистості [4, с. 53].

Людська гідність є центром, основою всієї системи прав людини. Від рівня гідності залежить, з одного боку, рівень усвідомлення особистістю своїх прав і обов'язків, з іншого – перелік прав людини, що захищається державою. Держава, закріплюючи в праві ті чи інші права, демонструє рівень поваги до людської гідності.

Таким чином, людська гідність є одночасно невід'ємним правом кожного, джерелом інших прав людини, моральним та правовим принципом, стандартом. Будучи категорією, яка є основою таких людських цінностей, як свобода, рівність, справедливість, гідність набуває у праві значення фундаментальної надцінності. Зокрема, якщо зіставити її ціннісний об'єм з іншими природними правами, такими, як, наприклад, право на життя,

здоров'я, недоторканність тощо, можна стверджувати про певний пріоритет гідності, адже її можна розглядати як ядро, центр, навколо якого формуються і існують інші права людини.

.

III. ПРАВО НА ПОВАГУ ДО ЛЮДСЬКОЇ ГІДНОСТІ

3.1. Нормативна регламентація права на повагу до людської гідності у зарубіжних країнах та міжнародних актах. Міжнародний захист права на повагу до людської гідності

Більшість сучасних демократичних держав, зокрема й Україна, будують та реформують свої правові системи в гуманістичному напрямку, причому людина тлумачиться як соціальна цінність. Представники антропології права сьогодні стверджують, що саме людина є істинним образом права, тобто є тією визначальною ідеєю для його розвитку, яку право прагне втілити і, більше того, яка безпосередньо обґрунтовує право. У цьому розмінні людина є сутністю, фокусом, з якого і в якому відбувається досягнення і творення природного права та правової реальності. Можна погодитись, що людина є учасником, реалізатором та творцем права [26, с. 109]. С.І. Максимов вказує, що право існує тільки тому, що існує людина, адже людина є соціальною особою, що потребує права. Право зіставляється з власне людським у людині, з її реальним внутрішньо особистісним буттям та підходить до права з точки зору людського сприйняття і погляду на нього [27, с. 191].

Аналіз наукової літератури дозволяє стверджувати про існування наступних основних концепцій права на людську гідність: 1) нормативно-позитивістська концепція, згідно з якою право на людську гідність є формально закріпленим правом, яке забезпечується відповідним правовим захистом; 2) згідно з соціолого-позитивістським підходом, право на людську гідність розглядається як право, що закріплюється в ненормативних джерелах (наприклад, у судовій практиці). Це право може бути захищене за допомогою використання суспільно-правової практики, при цьому факт порушення права особи на людську гідність є єдиною підставою для його правового захисту; 3) природно-правова концепція, відповідно до якої право на людську гідність є моральним імперативом, що має надправове, ціннісне значення. Це природне

право-цінність у демократичних країнах захищається у визначеному правом порядку або взагалі не захищається, якщо йдеться про тоталітарні держави [39, с. 61].

Людська гідність глибоко проникла у зміст права. Властивості, що характеризують людську гідність, становлять основу правового статусу особи, її прав і свобод. Права людини є формою вираження особистісної цінності природного права. Фактичні можливості людини визнаються її правами на протипагу існуючому юридичному статусу людини. Без цього певного протиставлення, без необхідності тлумачення соціальних можливостей з точки зору справедливості, питання прав людини втратило б свою актуальність. Сутність прав людини полягає у визначенні певного мінімуму загальнолюдських вимог до правового і соціального статусу людини, який є необхідним для її нормального, гідного існування. Права людини не можуть повністю гарантувати справедливість чи добробут, однак вони спрямовані на захист від приниження людської гідності [16, с. 283].

В. Підгородинський вказує, що право на повагу до гідності надає особі можливість усвідомлювати і відчувати свою цінність як людини, мати позитивну моральну самооцінку, уникати катування та такого, що принижує її гідність, поводження, давати вільну згоду на проведення медичних, наукових чи інших дослідів [43, с. 90].

Можна погодитись із сформульованим О. Грищук визначенням права людини на гідність, під яким авторка розуміє право людини на людське, гуманне, толерантне, рівне ставлення до неї, повагу особистості, а також прав та законних інтересів, як власних, так і її близьких [25, с. 104-105].

У зв'язку з цим велике значення має регламентація ідеї людської гідності у позитивному праві та створення дієвих механізмів її охорони та захисту не лише щодо конкретної держави, а з елементами універсалізації підходів.

Виходячи з цього, необхідно здійснити аналіз правового регулювання права на повагу до людської гідності як у міжнародних актах, так і законодавстві окремих держав.

Як вказувалось у попередніх розділах, основу міжнародної регламентації права на повагу до людської гідності складають Загальна декларація прав людини, Міжнародний пакт про громадянські та політичні права та Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права, у преамбулах яких містяться революційні для того часу (1966 рік) положення про те, що всі права людини «впливають із властивої людській особі гідності» [34, 35]. З такого формулювання О. Грищук робить декілька суттєвих висновків: людська гідність розглядається як джерело прав людини, тобто підноситься на рівень принципу права; людська гідність належить кожній особі, незалежно від наявності або відсутності законодавчої регламентації; право людини на гідність впливає з принципу людської гідності [2, с. 23].

Усі міжнародні акти у сфері прав людини містять положення про право на повагу до людської гідності. Так, згідно зі ст. 5 Загальної декларації прав людини, ст. 7 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права ніхто не повинен бути підданий катуванню або жорсткому, нелюдському або такому, що принижує його гідність, поводженню чи покаранню. До того ж інші статті Загальної декларації прав людини містять посилення на категорію людської гідності. Так, ст. 22 закріплює право кожної людини як члена суспільства на реалізацію необхідних для підтримки її гідності й вільного розвитку особистості прав у економічній, соціальній і культурній сферах, ст. 23 – право кожного працюючого на справедливу й задовільну винагороду, яка забезпечує гідне людини існування [24]. Крім указаних вище документів, право людини на свободу від катувань захищається в міжнародному праві Конвенцією ООН проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, поводжень чи покарань (1984 р.) та Європейською конвенцією про запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню (1987 р.).

Стаття 3 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Конвенція) також містить заборону катувань та нелюдського чи такого, що принижує гідність, поводження чи покарання. На відміну від інших норм Конвенції, які допускають можливість втручання держави в окремі права людини або обмеження реалізації прав і свобод людини в певних випадках і за дотримання певних умов (так званий «трискладовий тест»), ст. 3 Конвенції не передбачає жодних винятків. У цьому сенсі вона закріплює одну з основних цінностей демократичних суспільств, що входять до Ради Європи. Згідно з тлумаченням положень Конвенції Європейським судом з прав людини (ЄСПЛ), вона гарантує захист від спричинення фізичного та/чи психічного страждання. Абсолютний характер гарантій, передбачених Конвенцією щодо права на повагу до гідності, означає, що не може бути жодних виключень відносно гарантування цього права і не може існувати жодних підстав для відступу держави від своїх зобов'язань за статтею 3 під час війни або іншої надзвичайної ситуації, що загрожує життю нації. Такий характер цієї заборони підкріплюється тим фактом, що дії, які ставляться у провину потерпілому, якими б неприйнятними чи небезпечними вони б не були, жодним чином не можуть виправдати будь-яке посягання на гідність, свободу та фізичну недоторканність людини [45, с. 157-158].

На цьому наголошує й Федеральний Конституційний Суд Федеративної Республіки Німеччина у відомому рішенні стосовно Закону про забезпечення безпеки повітряного руху від 15.02.2006 р. (BVerfGE115, 118 (Luftsicherheitsgesetz)), в якому фактично дається відповідь на питання: чи має держава право збивати літак з цивільними пасажирами на борту, захоплений терористами, задля забезпечення безпеки людей на землі, на яких терористи погрожують спрямувати літак у випадку невиконання їхніх вимог. Так, Суд зазначає: «беручи до уваги ст. 1 Основного Закону (гарантія поваги до гідності особи), є абсолютно неприпустимим, що внаслідок законодавчого регулювання безневинні люди, що опинились у такому безпорадному стані, можуть навмисно бути позбавлені життя. Припущення стосовно того, що

особа, яка піднімається на борт повітряного судна як член екіпажу або пасажир, ймовірно, схвалює дії зі знищення, а також схвалює і свою смерть у випадку потрапляння у повітряну пригоду, є далекою від життя фікцією. Також точка зору, згідно з якою зазначені особи і без того приречені на загибель, не заважає охарактеризувати вбивство безневинних людей у вказаній ситуації як порушення права таких осіб на людську гідність. Людське життя і людська гідність, незалежно від тривалості фізичного існування окремої людини, підлягають однаковому конституційному захисту» [52, с. 48-49].

Поняття гідності закріплене у конституціях багатьох держав. Наприклад, у Конституції Італійської Республіки 1947 р. поняття суспільної гідності особистості посідає пріоритетне місце в розділі «Основні принципи». Стаття 3 цього розділу встановлює рівність усіх громадян перед законом незалежно від статі, раси, мови, політичних переконань, особистого й соціального стану та закріплює їх однакову суспільну гідність, яка не підлягає дискримінації [46]. Стаття 30 Конституції Польщі закріплює, що «вроджена й невідчужувана гідність людини є джерелом свобод і прав людини та громадянина. Вона є непорушною, а її повага і захист є обов'язком органів публічної влади» [47]. У ст. 13 Конституції Японії зазначається, що всі люди повинні шануватися як особистості. У статті 1 Розділу I «Основні принципи» Конституції Бразилії зазначається, що Федеративна Республіка Бразилія проголошує своїми принципами суверенітет, громадянство, гідність людської особистості [53]. Усе вищезазначене вказує на те, що більшість країн світу сприймають феномен людської гідності як ключовий принцип, оскільки норми, що містять категорію людської гідності або закріплюють право на повагу до людської гідності містяться в преамбулах, в розділах про основні принципи, і тлумачаться вони як основа конституційного ладу, як першочерговий обов'язок держави забезпечувати дотримання права на повагу до людської гідності.

Практика конституційних судів зарубіжних держав містить приклади високого рівня захисту права на людську гідність. Зокрема, аналізуючи конституційно-правове значення гідності в Основному Законі ФРН та практиці Федерального Конституційного Суду, можна зазначити, що надзвичайну важливість принципу недоторканності людської гідності підтверджує і той факт, що відповідно до частини 3 ст. 79 Основного Закону ФРН зміни до статті 1 Основного Закону ФРН (яка, як вже зазначалось, вказує, що гідність людини є недоторканною; поважати і захищати її є обов'язком всієї державної влади) не допускаються. Тобто вона є недоторканною і містить у собі так звану вічну гарантію. Крім ього, зміст та сенс статті 1 не можуть бути навіть зачеплені під час внесення змін до інших статей Основного Закону ФРН, оскільки вона за своєю суттю і важливістю підлягає врахуванню й іншими статтями Основного Закону. Тобто норми Основного Закону про основні права представляють собою широку систему цінностей, яка, згідно з позицією Суду, впливає з гідності та свободи окремої особи. Основні права повинні перш за все захищати сферу свобод окремої людини від втручань з боку публічної влади і, таким чином, одночасно забезпечувати їй передумови для вільної активної співпраці та визначення структури суспільства [39, с. 68].

Таким чином, гарантія недоторканності та захисту людської гідності переважно розглядається як головне, провідне право в системі основних прав і свобод громадян. Закріплена в статті 1 Конституції ФРН норма реалізується як фундаментальне уявлення про те, що людина існує не завдяки державі, а держава засновується завдяки волі людини [39, с. 68].

Якщо говорити про міжнародну систему захисту права на повагу до людської гідності, то слід відмітити, що провідне місце у цій системі належить Європейському суду з прав людини, рішення якого здійснюють вплив на правотворення і практику правозастосування в країнах-учасниках Ради Європи. Згідно зі ст. 17 Закону України «Про виконання рішень і застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23.02.2006 року, суди застосовують практику ЄСПЛ як джерело права в Україні.

Як зазначає сам Європейський суд у рішенні у справі «Christine Goodwin v. The UK» від 3.07.2002 р., «сама сутність Конвенції полягає в повазі до людської гідності і свободи людини» [55].

Практика ЄСПЛ сформувала відповідне бачення порушень, що вважаються зазіханням на людську гідність. Водночас О. Бориславська наголошує, що ЄСПЛ пов'язує порушення права на людську гідність із такими явищами, як катування та нелюдське поводження, тому чітко виокремити діяння, які Європейський суд вважає порушенням суто людської гідності, досить важко [28, с. 217]. У той же час порушення статті 3 Конвенції було констатоване Судом, зокрема, у таких випадках: утримання в одиночній камері, яка не отоплювалась, поєднані з позбавленням їжі, відсутністю можливостей особистої гігієни (справи «Kalashnikov v. Russian Federation», «Ilashku v. Moldova and Russian Federation»); перебування ув'язнених у переповнених камерах, антисанітарні умови («Mandic and Jovic v. Slovenia», «Aliev v. Ukraine»); примусове роздягання людини особами протилежної статі у витрізвитель (Wiktorko v. Poland»); ненадання належної медичної допомоги особам, що знаходяться в місцях позбавлення волі («Sokil v. Ukraine» «Savin v. Ukraine»); поводження з психічно хворими особами, які відбувають покарання у вигляді позбавлення волі (наприклад, застосування до таких осіб дисциплінарної санкції у вигляді одиночного ув'язнення у поєднанні з ненаданням належної медичної допомоги «Keean v. the UK») тощо.

Щоб визнати поводження таким, що принижує гідність людини, як і у випадку катувань і нелюдського поводження, необхідним є досягнення певного мінімального рівня жорстокості, як вказано у відомому рішенні у справі «Tyer v. the UK» від 25.04.1978 р., коли ЄСПЛ вказав: «може бути цілком достатньо, аби потерпілий був принижений у власних очах, навіть якщо він не був принижений в очах інших людей» [50].

Згідно з позицією Суду, яка була висловлена у рішенні у справі «Ireland v. the UK», поводження чи покарання, що принижують людську гідність, «спричиняє у потерпілого почуття страху, болісні страждання й почуття

неповноцінності, спроможні принизити його гідність і навіть зламати його фізичний і моральний опір» [51]. Це було підтверджено Судом у справі «Kudla v. Poland»: таким, що принижує гідність, Суд визнав поведження, метою якого було викликати у потерпілих почуття страху, страждань і меншовартості, а відтак принизити та зневажити їх. Водночас у рішенні у справі «Labita v. Italy» Суд вказав, що поведження чи покарання, яке принижує людську гідність, не обов'язково має бути спрямоване на досягнення певної мети, оскільки питання, чи було метою поведження принизити або образити гідність жертви, є фактором, який також повинен враховуватись, але відсутність будь-якої подібної мети не може остаточно виключити встановлення порушення статті 3 Конвенції [45, с. 159].

Особливу увагу слід приділити використанню людської гідності як конституційного обмеження іншого основоположного права – свободи вираження поглядів. У такій якості людська гідність застосовується як у національних конституціях, так і у практиці ЄСПЛ. Конституційні обмеження, як правило, стосуються загальних рамок свободи висловлювань або ж обмежень щодо інформації та/чи діяльності ЗМІ. Так, ст. 47 Конституції Чорногорії вказує, що право на свободу враження може бути обмежене тільки правом інших на гідність, репутацію та честь. Прикладом обмеження свободи слова людською гідністю у практиці ЄСПЛ може бути справа «Таммер проти Естонії», яка стосувалась захисту права на свободу вираження поглядів журналіста, якого рішенням естонського суду було притягнуто до відповідальності за репліки в газетному інтерв'ю, що були розцінені як такі, що принизили людську гідність потерпілої. У рішенні ЄСПЛ у цій справі сказано, що згідно з усталеною прецедентною практикою Суду, свобода вираження поглядів є одним із найважливіших принципів демократичного суспільства та самореалізації кожного громадянина. Поряд із цим Суд наголошує на передбаченій ч. 2 ст. 10 Конвенції можливості обмеження такого права. у тому числі в разі потреби захисту репутації чи прав інших осіб. ЄСПЛ проаналізував застосований національними судами підхід щодо обмеження у

цій справі права на свободу вираження поглядів правом на людську гідність та дійшов висновку про його легітимність і пропорційність [28, с. 219].

Отже, право на людську гідність може обґрунтовуватися різними науковими концепціями, але, як переконує світовий досвід, ключову роль відіграє природно-правова доктрина, яка започаткована філософами-теологами і просвітителями XIII-XVIII століть. Саме ця доктрина сприяла визначенню людської гідності соціальною цінністю найвищого ґатунку, а тому природне, невід'ємне право на людську гідність цілком справедливо претендує на особливу роль і місце у системі прав і свобод людини, що знаходить своє вираження у численних положеннях міжнародних актів і в нормах національного законодавства країн світу.

3.2. Конституційно-правове регулювання права на повагу до людської гідності та його захисту в Україні

Людська гідність, право на повагу до людської гідності знаходять своє закріплення в законодавстві України, і, перш за все, в Основному Законі. Вже у Преамбулі Конституції зазначається про необхідність забезпечення прав і свобод людини та гідних умов її життя. Згідно зі статтею 3 Конституції України людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Крім того, захисту вказаного права присвячена стаття 28 Основного Закону, в якій закріплено, що кожен має право на повагу до його гідності. Ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує його гідність, поводженню чи покаранню. Жодна людина без її вільної згоди не може бути піддана медичним, науковим чи іншим дослідям. Відповідно до статті 21 Конституції України всі люди визнаються вільними і рівними у своїй гідності та правах; згідно з ч. 7 ст. 41 використання власності не може завдавати шкоди правам, свободам та гідності громадян», ст. 68 передбачає обов'язок кожного не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей [48].

Право на повагу до людської гідності закріплюється і захищається нормами інших галузей права (цивільного, кримінального тощо). Так, якщо звернутись до кримінально-процесуальних відносин, то норми, що їх регулюють, передбачають можливість обмеження на законних підставах окремих прав людини з метою досягнення завдань кримінального судочинства. Разом з тим Кримінальний процесуальний кодекс України 2012 року вперше як самостійну засаду кримінального провадження закріпив повагу до людської гідності. Так, згідно зі статтею 11 КПК України, яка має назву «Повага до людської гідності», під час кримінального провадження повинна бути забезпечена повага до людської гідності, прав і свобод кожної особи. Під час кримінального провадження забороняється піддавати особу катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує її гідність, поводженню чи покаранню, вдаватися до погроз застосування такого поводження, утримувати особу у принизливих умовах, примушувати до дій, що принижують її гідність. Кожен має право захищати усіма засобами, що не заборонені законом, свою людську гідність, права, свободи та інтереси, порушені під час здійснення кримінального провадження [40].

Відповідно до статті 297 Цивільного кодексу України, кожен має право на повагу до його гідності та честі. Гідність та честь фізичної особи є недоторканими. Фізична особа має право звернутися до суду з позовом про захист її гідності та честі. Зазначена норма надає людині можливість звернутися за захистом її порушеного права на гідність [49].

Кримінальний кодекс України (ККУ) передбачає відповідальність за злочини проти гідності особи. Так, Розділ III ККУ «Кримінальні правопорушення проти волі, честі та гідності особи» до таких відносить незаконне позбавлення волі або викрадення людини, насильницьке зникнення, захоплення заручників, підміну дитини, торгівлю людьми, незаконне поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги, примушування до шлюбу тощо. Стаття 120 ККУ «Доведення до самогубства» передбачає санкції за діяння, що призвели до доведення особи до самогубства або до замаху на

самогубство, внаслідок жорстокого з нею поводження, шантажу, систематичного приниження її людської гідності або систематичного протиправного примусу до дій, що суперечать її волі [58].

Захист права на людську гідність здійснюється судами загальної юрисдикції і Конституційним Судом України.

Так, у рішенні від 22 травня 2018 року № 5-р/2018 Конституційний Суд України наголошує, що людську гідність необхідно тлумачити як право, яке гарантується статтею 28 Конституції України, і як конституційну цінність, що наповнює сенсом людське буття, є фундаментом для усіх інших конституційних прав, мірилом визначення їх сутності та критерієм допустимості можливих обмежень реалізації таких прав. Наведене опосередковано підтверджується унікальним значенням людської гідності в Конституції України, за якою, зокрема, людина, її життя і здоров'я, честь і гідність визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю; усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах; кожен зобов'язаний не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей [41].

Слід звернути увагу на те, що у вказаному рішенні вперше в офіційній доктрині конституційного права України обґрунтовано зміст концепту «гідності людини», зважаючи на його фундаментальний характер для розуміння ключової ідеї конституційної демократії. Звернено увагу на дуальну сутність гідності, що, з одного боку, накладає стандарти на діяльність публічної адміністрації, яка має поважати та захищати право людини на вільний розвиток своєї особистості, а з іншого – підкреслено важливість аксіологічного підходу до розуміння гідності людини, яка релятивізує правові цінності та слугує засобом їхнього балансування (зважування).

Витлумачивши гідність людини як суб'єктивне конституційне право, Конституційний Суд у такий спосіб не лише визнав особливу природу гідності людини, а й де-факто розширив дію концепту «позитивних зобов'язань держави», який має стосуватися й ефективності забезпечення захисту гідності людини. Тобто держава є відповідальною за створення належних умов, коли

«ядро права» залишається недоторканим і захищеним як від втручання держави, так і від зазіхань з боку суб'єктів приватного права. Має бути гарантовано збережено сутнісний зміст основного права, коли воно не втрачає свого значення для людини та може бути забезпечено досягнення мети, обумовленої його реалізацією. У контексті права на захист гідності людини такий обов'язок втілюється у необхідності створення умов для вільного та гармонійного розвитку особистості людини, можливості реалізації нею своїх моральних устремлінь та настанов, що є інтегративною основою гідності людини; 2) Також Суд акцентував увагу на тому, що «у державі, яку проголошено соціальною, визначений законодавцем розмір прожиткового мінімуму має реально забезпечувати гідний рівень життя людини» [42, с. 245].

У рішенні щодо відповідності Конституції України деяких положень Закону України «Про запобігання фінансової катастрофи та створення передумов для економічного зростання в Україні» орган конституційної юрисдикції зазначає, що зміни законодавства у соціальній сфері, складна фінансово-економічна ситуація, необхідність забезпечення збалансованості Державного бюджету України не повинні призводити до порушення гідності людини, яка належить до фундаментальних цінностей та становить основу системи конституційного захисту прав і свобод людини. Обов'язковою невід'ємною складовою людської гідності є доступ людини до мінімальних соціальних благ, що здатні забезпечити їй достатній і гідний рівень життя. Верховна Рада України, формуючи соціальну політику держави, повинна гарантувати ефективну реалізацію права на повагу до людської гідності, зокрема, шляхом забезпечення пенсій, інших видів соціальних виплат та допомоги особам, які потребують соціального захисту [54].

Розглядаючи питання про захист права на повагу до людської гідності, необхідно приділити увагу позитивним зобов'язанням держави щодо гарантування цього права. Причому слід підкреслити, що на сьогодні домінуючою є позиція, згідно з якою держава має позитивні зобов'язання не

лише відносно позитивних прав, а й щодо так званих негативних, природних прав людини, до яких відноситься й право на людську гідність.

До таких зобов'язань Г. Христова пропонує віднести наступні: - обов'язок держави стежити, щоб жодну особу, яка знаходиться під юрисдикцією держави, не було піддано катуванню чи іншим жорстоким, нелюдським або таким, що принижує гідність, видам поведження і покарання;

- обов'язок робити ефективну законодавчу базу щодо матеріального та процесуального аспектів заборони катувань чи іншого жорстокого поведження. Включно з відповідними положеннями національного кримінального права;

- обов'язок вжиття відповідних заходів стосовно осіб, які несуть відповідальність за згадані правопорушення;

- обов'язок провести негайне неупереджене ефективне офіційне розслідування за заявами про катування чи інше жорстоке поведження;

- обов'язок держави захищати право кожного не зазнавати катувань чи іншого забороненого поведження від насильства з боку приватних осіб. Передусім вживати заходів щодо забезпечення ефективного захисту дітей та інших уразливих осіб від жорстокого поведження з ними;

обов'язок держави забезпечити ув'язненим умови, сумісні з повагою їх людської гідності. а також надання їх медичної чи психіатричної допомоги та лікування [56, с. 173-174].

Власне, як таке право на людську гідність у своєму підґрунті має різні наукові концепти, однак найбільш притаманним залишається природно-правовий підхід. Витоки цього підходу можна прослідкувати у працях філософів-теологів і просвітителів починаючи з XIII-XVIII століття. Загалом природно-правова доктрина сприяла становленню людської гідності як соціальній цінності і по своїй суті природне право на людську гідність справедливо претендує на особливе місце у системі прав і свобод людини, та

знаходить своє відображення у значній кількості положень міжнародних актів та у нормах національного законодавства країн світу.

Що стосується конституційно-правового регулювання права на повагу до людської гідності то в Україні воно здійснюється як на рівні Конституції України, так і на рівні поточного законодавства, причому вказане право захищається нормами різних галузей права, як матеріального, так і процесуального.

Право на гідність розкривається через сукупність прав і свобод, якими наділяється людина в тому чи іншому суспільстві і державі. Причому такими правами є не лише природні, а й соціальні права, що дають людині можливість отримувати певні соціальні блага, необхідні їй для гідного життя.

Значну роль у захисті права на повагу до людської гідності відіграє Конституційний Суд України та суди загальної юрисдикції.

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження дозволяє зробити наступні висновки. Людську гідність можна визначити як внутрішню самооцінку особистості, усвідомлення нею своїх особистих якостей, здібностей, світогляду і своєї суспільної значущості. З іншого боку, через категорію людської гідності виражається ставлення до людини з боку суспільства.

При цьому людська гідність має подвійну природу: з одного боку, згідно з об'єктивістським підходом, гідність є властивістю людського роду, всього людства, введеною в абсолют, сукупністю певних орієнтирів, соціальних і правових можливостей; з іншого, суб'єктивістського підходу, коли йдеться про гідність кожної конкретної особи, гідність є самоцінністю людини, її повагою до себе. Гідність представляє собою не лише оцінку відповідності своєї особистості і своїх вчинків моральним нормам, але, перш за все, відчуття своєї цінності як людини в цілому (людська гідність) і як конкретної особи (гідність людини).

Досліджуючи питання феномену людської гідності ми прослідкували витоки ідеї з теологічних підходів, які знаходили своє відображення спочатку у філософських та потім і правових школах. Власне першочерговий перехід явища людської гідності до філософії прослідковується від теологічних праць Томи Аквінського щодо божественного походження та природно-правового характеру людської гідності і її тісного взаємозв'язку із свободою. Також фундаментальне філософське розкриття людська гідність отримала і у працях Іммануїла Канта з його імперативом внутрішнього обов'язку розглядати та ставитись до індивіда «як до мети, а не як до засобу».

Правові школи розглядають людську гідність з двох перспектив, як цінності та права. Перспектива само ціннісного явища, полягає у тісній пов'язаності з джерелами і витоками прав людини та мірою її свободи.

Будучи категорією, яка є основою таких людських цінностей, як свобода, рівність, справедливість, гідність набуває у праві значення фундаментальної надцінності. Зокрема, якщо зіставити її ціннісний об'єм з

іншими природними правами, такими, як, наприклад, право на життя, здоров'я, недоторканність тощо, можна стверджувати про певний пріоритет гідності, адже її можна розглядати як ядро, центр, навколо якого формуються і існують інші права людини.

Також гідність людини можна розглядати як фундаментальний принцип для міжнародного права з прав людини та конституційного права держав світу починаючи з другої половини ХХ століття. Адже цей принцип прослідковується, як основоположний для багатьох конституцій, у яких він є визнаним. Суттєвий вплив на закріплення поняття людської гідності в міжнародних актах і конституційних актах зарубіжних держав у ХХ столітті здійснило встановлення (а згодом – падіння) авторитарних режимів у значній кількості європейських держав у першій половині ХХ століття та події Другої світової війни.

Людська гідність – це центр, основа всієї системи прав людини. Від рівня гідності залежить, з одного боку, рівень усвідомлення особистістю своїх прав і обов'язків, з іншого – перелік прав людини, що захищається державою. Держава, закріплюючи в праві ті чи інші права, демонструє рівень поваги до людської гідності.

Право на гідність розкривається через сукупність прав і свобод, якими наділяється людина в тому чи іншому суспільстві та державі. Причому такими правами є не лише природні, а й соціальні права, що дають людині можливість отримувати певні соціальні блага, необхідні їй для гідного життя.

Держава має позитивні зобов'язання щодо гарантування не лише позитивних прав людини (як визнавалось протягом тривалого часу), а й щодо гарантування так званих негативних, тобто природних прав людини, в тому числі й права на повагу до людської гідності.

Європейський суд з прав людини і органи конституційної юрисдикції багатьох держав, в тому числі й Конституційний Суд України, визнають безумовний характер захисту людської гідності та повну заборону катувань і нелюдського та такого, що принижує людську гідність, поводження чи

покарання. Це дозволяє дійти висновку про абсолютний характер людської гідності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Грищук О.В. Філософія конституційних цінностей: монографія. Київ: «Компанія ВАІТЕ», 2019. 416 с.
2. Грищук О.В. Філософія людської гідності у праві // Право України. 2018. №9. С. 14-29.
3. Шевчук С. Людська гідність у системі конституційних цінностей // Право України. 2018. №9. С. 29-41.
4. Загальна теорія права: підручник / О.В. Петришин, Д.В. Лук'янов, С.І. Максимов, В.С. Смородинський та ін. ; за ред. О.В. Петришина. Харків: Право, 2021. 568 с.
5. Водянніков О. Генеалогія поняття людської гідності у конституційному праві // Право України. 2018. №9. С. 41-56.
6. В. Грищук Соціальна зумовленість кримінально-правової охорони і захисту гідності людини в Україні // Право України. 2018. №9. С. 98-108.
7. Савчин М. Сучасні тенденції конституціоналізму у контексті глобалізації та правового плюралізму : монографія. Ужгород: РІК-У, 2018. 440 с.
8. Стефанчук Р. О. Захист честі, гідності та репутації в цивільному праві : монографія. К. : Науковий світ, 2001. 306 с. // <https://www.academia.edu/36398399>
9. Цомплак Крістіан Гідність людини: сутність, зміст і передумови існування // Публічне право. 2021. №4. С. 14-22.
10. Про судову практику у справах про захист гідності та честі фізичної особи, а також ділової репутації фізичної та юридичної особи : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 27 лютого 2009 року № 1. URL: https://ips.ligazakon.net/document/view/VS090016?an=6&ed=2009_02_27
11. Висновки та рекомендації з актуальної теми «Основоположні людські права: першоджерело та їх міжнародне закріплення (до 70-річчя Загальної декларації прав людини)» // Право України. 2018. №9. С. 167-.

12. Кант И. Основы метафизики нравственности // [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://vehi.net/zph/ikant.html>

13. Фукуяма Ф. Ідентичність. Потреба в гідності й політика скривдженості / пер. з англ. Т. Сахно. К.: Наш Формат, 2020. 192 с.

14. Разметаєва Ю.С. Доктрина та практика захисту прав людини: навчальний посібник / Ю.С. Разметаєва. Київ : ФОП Голембовська О.О., 2018. 364 с.

15. Грищук О. Конституційні цінності: філософські та судові аспекти: монографія. Видання 2-е, доопр.і доповнене. Київ: Ваїте, 2020. 530 с.

16. Грищук О. До питання філософського осмислення та правового визнання людської гідності // Філософія права і загальна теорія права. №1 – 2. 2015. С. 281-287.

17. Шишкін В. Абсолютність права людської гідності (позиції Федерального Конституційного Суду Федеративної Республіки Німеччина) // Право України. 2018. №9. С. 57-75.

18. О. Бандура Система цінностей права та її природні підвалини (основні риси) // Антропологія права : філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи) : Статті учасників Міжнар. «круглого столу» (м. Львів, 3-5 грудня 2010 року). Львів : Галицький друкар, 2010. 696 с. // <http://nbuviap.gov.ua/images/justice/Ар/06.pdf>

19. Філософія права: проблеми та підходи: Навч. пос. / П.М.Рабінович, С.П.Добрянський, Д.А.Гудима та ін. / За заг. ред. П.М.Рабіновича. – Львів: Льв. нац. ун-т ім. І.Франка, 2005. 290 с.

20. Ролз Дж. Теория справедливости: Пер. с англ. / науч. ред. и предисл. В.В. Целищева. М.: Изд-во ЛКИ, 2010. 536 с. [Електронний ресурс].

Режим доступу: [http://kyiv-heritage-guide.com/sites/default/files/ПОЛІЗ%20-%20Теория%20справедливостим%201971\(2010\)%20536с.pdf](http://kyiv-heritage-guide.com/sites/default/files/ПОЛІЗ%20-%20Теория%20справедливостим%201971(2010)%20536с.pdf)

21. Батанов О.В. Деякі концептуальні питання теорії та практики конституційно-правового забезпечення прав людини в Україні // Людська

гідність і права людини як основа конституційного устрою держави: збірник тез Міжнар. наук.-практ. конф. «Людська гідність і права людини як основа конституційного устрою держави». Хмельницький: Хмельницький університет управління та права, 2018. С. 22-27. // http://old.univer.km.ua/doc/zbirniki/Lyudska_gidnist_i_prava_lyudini_yak_osnova_konstitutsiynogo_ustroyu_derzhavi_19_20_zhovtnya_2018_roku.pdf

22. Філософія права: підручник /О.Г. Данильян, О.П. Дзьобань, С.І. Максимов та ін. Харків: Право, 2017. 208 с.

23. Дучак Б.Л. Людська гідність у праві // Наукові записки НаУКМА. 2017. Том 200. Юридичні науки. С. 47-50. // http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/12554/Duchak_Liudska_hi_dnist.pdf?sequence=1&isAllowed=y

24. Загальна декларація прав людини. Прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 року // https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text

25. Грищук О. Людська гідність у праві: філософсько-правова рефлексія // Людська гідність і права людини як основа конституційного устрою держави: збірник тез Міжнародної науково-практичної конференції «Людська гідність і права людини як основа конституційного устрою держави» (м. Хмельницький, 19–20 жовтня 2018 року). Хмельницький : Хмельницький університет управління та права, 2018. 411 с. Режим доступу: http://old.univer.km.ua/doc/zbirniki/Lyudska_gidnist_i_prava_lyudini_yak_osnova_konstitutsiynogo_ustroyu_derzhavi_19_20_zhovtnya_2018_roku.pdf

26. Журавська О.В. Роль людської гідності в системі засад права // Людська гідність і права людини як основа конституційного устрою держави: збірник тез Міжнар. наук.-практ. конф. «Людська гідність і права людини як основа конституційного устрою держави». Хмельницький : Хмельницький університет управління та права, 2018. 411 с. // http://old.univer.km.ua/doc/zbirniki/Lyudska_gidnist_i_prava_lyudini_yak_osnova_konstitutsiynogo_ustroyu_derzhavi_19_20_zhovtnya_2018_roku.pdf

27. Максимов С. И. Правовая реальность: опыт философского осмысления: монография. Национальная юридическая академия Украины имени Ярослава Мудрого. Х. : Право, 2002. 382 с.

28. Бориславська О.М. Європейська модель конституціоналізму: системно-аксіологічний аналіз: монографія. Харків: Право, 2018. 384 с.

29. Харатян Т. Право людини на життя та суміжні з ним права в системі прав людини // Часопис Київського університету права. 2016. № 4. С. 66-69. // http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chkup_2016_4_16

30. Рішення Конституційного Суду України у справі щодо відповідності Конституції України положень статей 24, 58, 59, 60, 93, 190-1 Кримінального кодексу України в частині, що передбачає смертну кару як вид покарання від 29.12.1999 р. № 11-рп/ 99 (справа про смертну кару) // <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v011p710-99#Text>

31. Загальна теорія права: підручник / за заг. ред. М.І. Козюбри. К.: Ваіте, 2016. 392 с.

32. Дополнительный протокол к Конвенции о защите прав человека и достоинства человеческого существа в связи с использованием достижений биологии и медицины, касающийся запрещения клонирования человеческих существ (ETS N 168) (Париж, 12 января 1998 года) // https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_526#Text

33. Всеобщая декларация о геноме человека и правах человека (11 ноября 1997 года) // https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_575#Text

34. Міжнародний пакт про громадянські та політичні права. Прийнято 16 грудня 1966 року Генеральною Асамблеєю ООН // https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text

35. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права. Прийнято 16 грудня 1966 року Генеральною Асамблеєю ООН // https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042#Text

36. Ковальчук В.Б. Народний суверенітет та права людини в європейській доктрині конституціоналізму // Людська гідність і права людини

як основа конституційного устрою держави: збірник тез Міжнар. наук.-практ. конф. «Людська гідність і права людини як основа конституційного устрою держави» (м.Хмельницький, 19–20 жовтня 2018 року). Хмельницький : Хмельницький університет управління та права, 2018. 411 с. // http://old.univer.km.ua/doc/zbirniki/Lyudska_gidnist_i_prava_lyudini_yak_osnova_konstitutsiynogo_ustroyu_derzhavi_19_20_zhovtnya_2018_roku.pdf

37. Гегель Г.В.Ф. Феноменология духа [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://psylib.org.ua/books/gegel02/>

38. Хабермас Ю. Вовлечение другого. Очерки политической теории. Пер. с нем. Ю.М. Медведева. С.-Пб.: Наука, 2001. 80 с. // [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.litmir.me/br/?b=223272>

39. Вдовіченко С., Кампо В. Право на людську гідність: українська теорія і практика у контексті європейського досвіду // Вісник Конституційного Суду України. 2012. №5. С. 60-69.

40. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 року № 4651-VI // <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>

41. Рішення Конституційного Суду України у справі щодо відповідності Конституції України п. 12 розділу I Закону України «Про внесення змін та визнання такими, що втратили чинність, деяких законодавчих актів України» від 28 грудня 2014 року № 76–VIII від 22 травня 2018 року № 5-p/2018 // <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-18#Text>

42. Пирогов В.С. Право на захист гідності людини в контексті соціальних зобов'язань держави // Людська гідність і права людини як основа конституційного устрою держави: збірник тез Міжнар. наук.-практ. конф. «Людська гідність і права людини як основа конституційного устрою держави». Хмельницький : Хмельницький університет управління та права, 2018. С. 245-249. // http://old.univer.km.ua/doc/zbirniki/Lyudska_gidnist_i_prava_lyudini_yak_osnova_konstitutsiynogo_ustroyu_derzhavi_19_20_zhovtnya_2018_roku.pdf

43. Підгородинський В. Поняття честі та гідності особи / В. Підгородинський // Вісник прокуратури. 2009. № 10. С. 88–94.
44. Томас Пейн Права человека [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://coolib.net/b/437007-tomas-peyn-prava-cheloveka/read>
45. Дудаш Т.І. Практика Європейського суду з прав людини: навч.-практ. посіб. К.: Алерта, 2013. 368 с.
46. Конституция Итальянской Республики от 22 декабря 1947 г. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://wwwext.comune.fi.it/costituzione/cirillico.pdf>
47. Конституція Польської Республіки від 2 квітня 1997 р. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://pol-translit.com/upload/konstitutsiya-polshchi-na-01_2018-v-shapoval.pdf
48. Конституція України. Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28.06.1996 р. // <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text>
49. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. № 435-IV // <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>
50. «Tyrer v. the UK» від 25.04.1978 р. // [https://www.viaduk.net/clients/vsu/vsu.nsf/\(print\)/AC7E4FDEA1043C2AC22580F8003E2AFA](https://www.viaduk.net/clients/vsu/vsu.nsf/(print)/AC7E4FDEA1043C2AC22580F8003E2AFA)
51. «Ireland v. the United Kingdom» від 18.01.1978 р. // <http://www.rroi.narod.ru/echr/translation/translation/ireland.htm>
52. Избранные решения Федерального Конституционного Суда Германии. Фонд Конрада Аденауэра. Инфотропик Медиа, 2018 // [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://www.kas.de/documents/278107/5436368/Ausgewählte+Entscheidungen_Book.pdf/8efadafe-e03e-75c2-66da-e0f976928330?
53. Конституция Федеративной Республики Бразилия (5.10.1988 г.) // <http://www.russobras.com/constitution.php>
54. Рішення Конституційного Суду України у справі щодо відповідності Конституції України положень п. 7 розділу II Закону України

«Про запобігання фінансової катастрофи та створення передумов для економічного зростання в Україні» від 7 листопада 2018 року № 9-р/2018 // <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v009p710-18#Text>

55. «Christine Goodwin v. The UK» від 3.07.2002 р. // <https://european-court-help.ru/wp-content/uploads/2019/01/Дело-«Кристин-Гудвин-Christine-Goodwin-против-Соединенного-Королевства»-.pdf>

56. Хрстова Г. Позитивні зобов'язання держави у сфері прав людини: сучасні виклики : монографія. Харків: Право, 2018. 680 с.

57. Платон Государство // [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://loveread.ec/read_book.php?id=59116&p=65

58. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 року № 2341-III // <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>

59. Декларація про право на розвиток. Прийнята резолюцією 41/128 генеральною Асамблеєю ООН від 4 грудня 1986 року // https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_301#Text

60. Савчин М.В. Порівняльне конституційне право: навчальний посібник. Київ: Юрінком Інтер, 2019. 328 с.

61. Фома Аквинский О правлении государей DE REGIMINE PRINCIPUM AD REGEM CYPRIY // https://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Italy/XIII/1260-1280/Thomas_Aquin_de_Regimine/text.phtml?id=6058